

HOCA-TALEBE İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA SENED MUKAYESESİ VE SORUNLARI

Süleyman DOĞANAY
Dr., Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
sdoganay@erciyes.edu.tr

Özet

Bu makalede, klâsik hadis kitaplarındaki rivayetlerin sened açısından mukayesesinin çerçevesi çizilmekte, aralarında hoca-talebe ilişkisi bulunan musanniflerden talebenin hocasından tahrir ettiği hadislerin aslıyla sened açısından mukayesesini, senedler arası uygunluğun test edilmesi bağlamında karşılaşılabilecek problemler ve bunlara getirilebilecek muhtemel yorumlar konu edinilmektedir. Hoca-talebe ilişkisi bağlamında musannef eserler üzerinde yapılacak mukayeseli çalışmalar sayesinde, muhaddislerin rivayet dönemlerinde uyguladıkları muaraza sisteminin canlılık kazanabileceğine dikkat çekilmektedir.

Giriş

Hadisin rivayet aşamalarını ana hatları ile hıfz, kitabet, tedvin ve tasnif olarak ifade edebiliriz. Bu aşamalardan her biri rivayet tarihî açısından farklı bir sürece işaret etmekle birlikte, hayatın sosyal gerçekliği içerisinde ele alındığında, kesin bir zaman kaydı düşerek birini diğerinden ayırmak isabetli değildir. Zira, Hz. Peygamber döneminden itibaren hadisler şifahî rivayetinin yanında kısmî düzeyde de olsa yazı ile zabtedilmiştir. Hicrî ikinci asırdaki tedvin faaliyeti sonrasında, özellikle hadisin altın çağı olan üçüncü asırda sistematik hadis koleksiyonları ortaya çıkmıştır. Burada, her bir aşamanın tarihî ve sosyal açıdan tahliline girecek değiliz. Belirtmek istediğimiz husus, şifahî rivayetinin yoğun olduğu hicrî ilk asırdan başlayarak hadisin altın çağı üçüncü asra kadar, rivayet işleminin giderek daha sistematik bir hâl almış olmasıdır. Hangi sosyal gerçekliğe ve zorlayıcı nedenlere bağlı olursa olsun, hadis koleksiyonlarının ortaya çıkışı rivayet sürecinin gittikçe daha sistemleşmiş olmasının bir göstergesidir.

Hadis rivayetinin temelinde isnat olgusu yer almaktadır. Hz. Peygamber'in vefatından sonraki sahabe döneminde, Raşid hâlifelerin ve sahabe büyüklerinin hadis rivayet edenlerden rivayete karşılık bazen şahit talep etmeleri veya onlara yemin teklif etmeleri isnat araştırmasından ziyade, bir ihtiyatî tedbir olarak yorumlanmalıdır. Zîrâ, söz konusu dönemde isnatın sistematik bir tarzda işlerliğinden bahsetmek mümkün değildir. Burada, İbn Sirîn (110/728)'e atfen nakledilen "Önceleri isnattan sormazlardı. Fitne kopunca, "bize adamlarınızın adını söyleyin" dediler. Sünnet ehlinde olanlar araştırılıp hadisleri alınır oldu. Bid'at ehlinde olanlar araştırılıp hadisleri bırakıldı."¹ sözü hatırlanmalıdır. Bu sözde isnat olgusuna ve bu olgunun ortaya çıkış zamanına işaret edilmektedir. Önceleri isnattan sorulmayıp daha sonradan ihtiyaçlara binaen rivayete konu olan hadisin senedinin araştırılması, gittikçe sistematize olan bir rivayet sürecinin varlığına işaret etmektedir. Her ne kadar ilk isnat araştırmasının eş-Şa'bi (103/721) tarafından yapıldığı ifade edilmiş² ise de, bu, eş-Şa'bi'den önce isnat soruşturmasının mevcut olmadığı anlamına gelmez.³ Kaldı ki, İbn Sirîn'in ifadesindeki "fitne"den maksadın Hz. Osman'ın öldürülmesinin devamında cereyan eden olaylar silsilesi olduğu da belirtilmiştir.⁴

Gayet doğaldır ki, sosyal alanda varolan sistemli bir yapı, düzenli olarak işleyişe sahip olmadan önce toplumda nüve olarak neşet eder ve ihtiyaçlara binaen ve zamanın ilerlemesine bağlı olarak tekâmül seviyesine ulaşır. Toplumsal alandaki olgu ve olayların nüve durumundan sistemli bir bütün hâlini alıncaya kadar geçirdiği bütün evreleri hayatın doğal akışı içerisinde değerlendirmek gerekir. Hadis rivayetindeki isnat uygulamasına da bu perspektiften yaklaşmanın uygun olacağı kanaatindeyiz. Çünkü, isnat uygulaması Hz. Peygamber'in vefatını müteakiben Müslümanlara hazır bir program hâlinde sunulmuş değildir. Sahabe arasında isnat

¹ Müslim, "Mukaddime", 15, Râmehurmuzî, el-Muhaddisü'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâî (thk. Muhammed Acâc el-Hatîb), Daru'l-fıkr, Beyrut-1984, 209.

² Ramehurmuzî, 208.

³ İsnadın başlangıcına dair farklı tarihlerin belirtilmiş olması, isnat ile kastedilenlerin farklı anlam alanlarına sahip olmasından ileri gelmektedir. Âlimlerden bazıları isnatın ilk örneklerini başlangıç kabul ederken, bazı alimler sistemin gelişme seyrindeki belirli bir zaman dilimini esas kabul etmişler, bazıları ise isnatın mükemmel olarak uygulandığı ve rivayetin vazgeçilmez unsuru olduğu dönemi esas almışlardır. Bkz. Tekineş, Ayhan, Geleneğin Altın Zinciri: Bilgi Aktarım Yöntemi Olarak İsnad, Ensar Neşriyat, İstanbul-2006, 65.

⁴ İbn Sirîn'in ifadesinde yer alan fitne kelimesinin hangi tarihi olaya tekbül ettiğine dair çeşitli görüşler bulunmaktadır. Bu görüşlerin detayına girmek makalemizin çerçevesini aşacaktır. Geniş bilgi için bkz. İbn Hacer el-Askalani, Ahmed b. Ali (773-852/1371-1448), Fethu'l-bari (thk. Muhammed Fuad Abdülbaki ve Muhibbüddin el-Hatib), Daru'l-ma'rife, Beyrut-1379, VII, 325-326.

araştırmasına benzer tutum ve davranışlara rastlamak mümkün olmakla birlikte, bunları sistematize bir isnat soruşturması olarak isimlendirmek doğru değildir. Burada, hadis rivayetinde sened araştırma işinin çok geç bir dönemde başladığı ve daha sonradan bazı hilelere başvurularak isnat olgusunun tekemmül ettirildiğine dair bazı oryantalistik görüşleri⁵ hareket noktası olarak almadığımızı ifade etmeliyiz. Elbette, herhangi bir sistemin sistem olarak varlığı ile düzenli bir işleyişe sahip olmadan önceki durumu arasında farklılıklar olacaktır. Olgu, olay ve kurumların ilk ortaya çıktığı andaki durumları ile tekâmül sürecinin daha ileri aşamalarındaki durumları arasında farklılıkları gözlemledikten sonra, hilelere başvurmak suretiyle tekâmül seviyesine ulaşıldığı iddiasında bulunmak, doğal ve sosyal gerçeklikle bağdaşan bir tavır değildir.

Bütün aşamaları ve dönemleri itibariyle hadis rivayet sistemini ve isnat uygulamasını sosyal bir olgu olarak değerlendirmeliyiz. Zira, sahih hadisler muhteva itibariyle hayatın bireysel ve toplumsal boyutlarına ilişkin nebevî bakışın ifadesi olmakla birlikte, sened itibariyle de bu nebevi bakışı bizlere aktarmaya çalışan raviler arasındaki iletişim durumunun ifadesidir. Bu anlamda, her bir sened raviler arasında hadisin nakline yönelik ilişkiler ağının göstergesidir.

Rivayet işleminin sağlıklı bir şekilde yürümesi, raviler arasındaki bu ilişkiler ağının belli esaslar ve kurallar üzerine oturmasını gerektirmektedir. Bilindiği üzere, rivayet edilen haberin senediyle ve metniyle aslına sadık kalmak hadis rivayetinde esastır. Tahammül esnasından eda vaktine kadar haberi en güzel şekilde muhafaza etmek ve alındığı şekilde aktarmak sistemin temelinde yer almaktadır. Rivayet işleminde aslın korunması ve muhafazası ilke olmakla birlikte, bir hadisin çeşitli rivayetleri arasında az da olsa farklılıkların bulunması gayet doğaldır. Bu farklılıkların rivayet sisteminin işleyişiyle ilgisi olmakla birlikte, en temelde insan unsurunun yer aldığı unutulmamalıdır. Bundan dolayı, Hz. Peygamber'in vefatından tasnif dönemi ve hatta sonrasına kadar, bütün İslam toplumunu eşit tecrübeye ve bilgi birikimine sahip addedip tahlil ve değerlendirmelerde bulunmak, buradan hareketle hadis

-----
⁵ Hadis rivayetinde isnat uygulamasına ilişkin görüş serdeden oryantalistlerden tipik bir örnek olarak Juynboll'u zikredebiliriz. Ona göre, Hz. Peygamber'in vefatından hemen hemen üç çeyrek yüzyıl sonra isnat uygulaması ortaya çıkmadan önce hadisler rastgele bir şekilde ve çoğunlukla isim belirtilmeden rivayet edilmiştir. İsnadın ortaya çıkışından sonra, isnat kuralları gereği yaşlı ravi isimleri isnata dahil edilmiştir. Mükemmel olmayan isnatlardaki kopuklukları gidermek için sıklıkla meşhur tarihsel şahsiyetler seçilmekle birlikte, çoğunlukla uydurma kişilerin isimleri tercih edilmiştir. Bkz. Juynboll, G.H.A., Hadis Tarihinin yeniden İnşası (çev.: Salih Özer), Ankara Okulu Yayınları, Ankara-2002, 22.

rivayet sistemi ve isnat olgusu hakkında bazı sonuçlara ulaşmak yanlış yargılarda bulunmamıza yol açabilir. Diğer bir ifadeyle, isnat sistemini ve hadislerde sened olgusunu değerlendirirken ilk musannef eserler ile hicrî üçüncü asır ve sonrasında tasnif edilmiş olan eserleri eşit şartlara bağlı olarak mukayese edip bazı yorumlarda bulunmak, tarihsel süreci dikkate almamakla (anakronizmle) sonuçlanabilir. Anakronizme düşmektense, klâsik kaynaklardaki isnat olgusunun hoca-talebe ilişkisi özelinde eşzamanlı bir perspektiften değerlendirilmesinin ve bu yönde çalışmalar sergilenmesinin daha uygun olacağı kanaatindeyiz. Zira, hoca konumundaki musannifin hadisi eda etmesi ile talebe musannifin aynı hadisi tahammül etmesi eşzamanlı koşullar dahilinde gerçekleşmiş olup, rivayet sisteminin dönem bazında belli şartlara göre işlerliği açısından hoca ile talebe arasında müşterek bir ilişki söz konusudur. Dolayısıyla, eşzamanlı koşullar altında rivayete iştirak eden şahısların –özellikle hoca ile talebenin- rivayetlerini mukayese etmek ve birine göre diğerini sınamak, ilgili kişiler özelinde rivayet işleminin keyfiyetini ve işlerliğini belirlemekte uygun bir yöntem olacaktır.

Eşzamanlı bakış açısının bir gereği olarak, rivayet işlemini ve isnat olgusunu ait olduğu ilimdalı çerçevesinde ve kendi iç bütünlüğü dahilinde değerlendirmek de daha tutarlı ve uygun bir tavır olacaktır. Söz gelimi, Hz. Peygamber'in herhangi bir hadisinin ana hadis kaynaklarındaki rivayetleri ile hadis alanı dışındaki tefsir, fıkıh, siyer, meğazi v.b. kaynaklarındaki rivayetlerini birbiriyle mukayese edip buradan bir sonuca ulaşmaya çalışmak her zaman isabetli sonuçlar vermeyeceği gibi, bariz yorum ve değerlendirme hatalarında bulunmamıza da yol açabilir. Bu durum, bir musannifin hadis dışındaki farklı alanlarda kaleme aldığı eserlerini dikkate almayacağımız anlamına gelmez. Belirtmek istediğimiz husus, hadis tarihine, rivayet sisteminin ve isnat olgusunun işleyişine, hadislerin sened ve metin olarak değerlendirilmesine ilişkin çalışmalarda, başka alanlardan elde edilen bulguların kesin ve vazgeçilmez bir kriter kabul edilmesinin, bizleri bazen de olsa hatalı yorumlarda bulunmaya sürükleyebileceğidir. Farklı alanların, farklı zaman ve mekânların tahlil ve değerlendirme kriterlerinin birbirine ölçüt yapılmaması, sistem, olgu, olay ve kurumlar arasında karşılaştırma yapıp değerlendirmede bulunurken eşzamanlı/ eşsüremlî bir perspektiften hareket edilmesi, anakronizme düşmemek için son derece önemlidir.

İfade etmeye çalıştığımız gerekçelerden dolayı, biz bu yazımızda, aralarında hoca-talebe ilişkisi bulunan hadis musanniflerinden talebenin hocasından tahrir

ettiği hadislerin aslıyla (hocasının kitabındaki rivayetlerle) sened açısından mukayesesi, senedler arasındaki uygunluğun test edilmesi bağlamında karşılaşılabilecek problemleri ve bunlara getirilebilecek muhtemel yorumları konu edineceğiz. Hoca-talebe ilişkisi bağlamında sened düzeyindeki mukayeseyi konu edindiğimiz için ve makale hacmini aşmamak için, metinler arasındaki mukayeseyi şimdilik konu dışında tutmak istiyoruz. Fakat bu, yeri geldiğinde metne referansta bulunmayacağımız ve senedler arasındaki mukayeseden elde edilecek sonuçların metinle ilgili problemlere ışık tutmayacağı anlamına gelmemektedir. Burada amaç, talebenin hocasından tahrir ettiği rivayetlerde senedlerin birbirine uygun olup olmadığını tetkik etmeye, senedler arası uyumun mevcut olmadığı durumlarda, varsa bir hata, bunu tespit edip sahih olanı tahkik etmeye ve probleme ilişkin makul ve ilmi izahlar yapabilmeye dikkatleri çekmektir.

Hoca-talebe ilişkisi bağlamında sened mukayesesi işlemini ele almadan önce, belli bir kitabın ihtiva ettiği hadisler üzerinde gerçekleştirilebilecek mukayese işleminin boyutlarını ve çerçevesini ana hatlarıyla sunmamız daha isabetli olacaktır.

A- Sened Mukayesesinin Boyutları

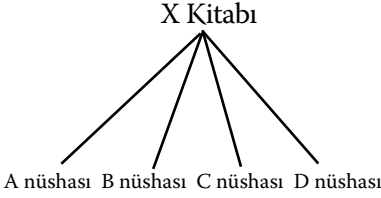
Klâsik bir kitabın ihtiva ettiği hadisler yatay boyutta (talebeler/nüşhalar arası) ve dikey boyutta (hoca-talebe ilişkisi bağlamında) olmak üzere başlıca iki açıdan mukayeseye konu olabilir.

1-Yatay Boyutta (Nüşhalar Arası) Mukayese İşlemi

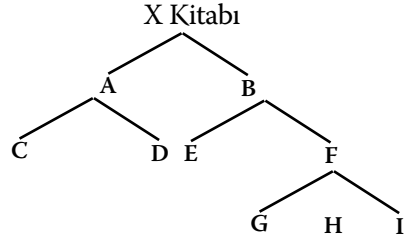
Bir eserin çeşitli rivayet nüshalarının birbiriyle mukayesesini şematik dille ifade edecek olursak, buna yatay boyutta mukayese veya nüshalar arası mukayese diyebiliriz. Klâsik bir kitabın çeşitli nüshalarının birbiriyle mukayese edilmesi ve buradan hareketle asıl metnin inşa edilmesi ilim geleneğimizde mevcuttur. Büyük hacimdeki klâsik eserlerin çoğunluğu bu yolla meydana getirilmiştir. Bir kitaba ait rivayet nüshalarını biri basit, diğeri biraz daha kompleks olmak üzere iki şekilde şematize edebiliriz:⁶

Şekilde görüldüğü üzere, şema I'de X kitabının (müellif nüshasının) rivayet nüshaları basit bir şekilde şematize edilmiştir. Bu şemaya göre, X kitabının A, B, C ve D olmak üzere dört ayrı rivayet nüshası mevcuttur. A, B, C ve D nüshaları X kitabının farklı kişiler tarafından rivayet edildiği ve A, B, C ve D nüsha ravilerinin X

-----
⁶ Basitten daha komplekse doğru rivayet nüshası şemalarını çoğaltmak mümkün olmakla birlikte, konuyu dağıtmamak için sadece iki şema ile yetinmeyi uygun görmekteyiz.

Şema I : Basit düzeydeki rivayet nüshaları şeması

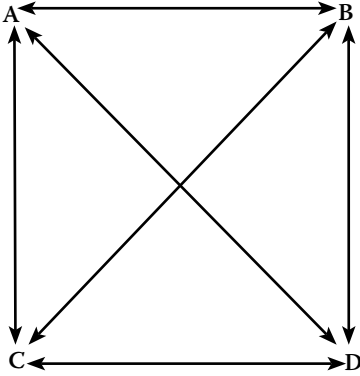
Şema II : Kompleks düzeydeki rivayet nüshaları şeması

kitabının müellifinin talebeleri olduğu anlamına gelmektedir. Rivayet nüshalarının adedi her bir kitap özelinde artıp eksilebilir.

Bir kitabın rivayet nüshalarını şema I'deki gibi basit düzeyde göstermek çoğu durumda mümkün dahi olmayabilir. Biz, hoca-talebe ilişkisi özelinde müellif nüshasının birbiriyle muasır ve belki de akran olan talebeler tarafından rivayetne dikkat çekmek için böyle basit bir şemayı vermiş bulunmaktayız. Şema II'de nüshaların rivayeti biraz daha kompleks bir durum arz etmektedir. Şema II'ye göre, X kitabının (müellif nüshasının) A ve B olmak üzere iki rivayet nüshası bulunmaktadır. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, her bir tabakada rivayet nüshaları sayısal olarak artıp eksilebilir. C ve D nüshaları A rivayet nüshasından, E ve F nüshaları da B rivayet nüshasından istinsah edilmişlerdir. G, H ve I nüshaları ise, F nüshasından istinsah edilmiş olup F nüshası aracılığı ile B rivayet nüshasına dayanmaktadır. Her bir nüshanın zamanımıza kadar ulaşmış olması mümkün olmayabilir. Burada önemli olan, kitabın rivayet nüshalarından bazılarının elimizde bulunması ya da ulaşılabilir olmasıdır. Buna göre, X kitabı adını verdiğimiz müellif nüshası zamanımıza kadar ulaşmamış olsa bile, aynı tabakadan A ve B rivayet nüshaları elimizde mevcut olabileceği gibi, A rivayet nüshası kanalından C ve D nüshalarının veya B rivayet nüshası kanalından E ve F nüshalarının ya da F'den istinsah edilen G, H ve I nüshalarının zamanımıza ulaşmış olması ihtimal dahilindedir. Duruma göre, aynı tabakaya ait rivayet nüshalarının hepsinin zamanımıza ulaşması da söz konusu olmayabilir. Elimizde mevcut olan nüshalar farklı tabakalara ait de olabilirler. Söz gelimi, farklı tabakalardan zamanımıza ulaşan nüshalar E, G, H ve I'dan ibaret olabilir. Biz şema II üzerinde muhtemel durumlardan bazılarını işaret etmeye çalıştık. Günümüze ulaşan veya ulaşmayan nüshaların sayısı ve hangi tabakaya ait oldukları duruma göre farklılık arz edebilir.

Yatay boyuttaki mukayese işlemi, sadece kitabın asıl metnini inşa özelinde

değil, hadisler özelinde de gerçekleştirebilir. Bir kitabın muhtevi olduğu hadisler o kitabın farklı rivayet nüshalarından taranıp, sened ve metin açısından aralarında karşılaştırmalar yapılabilir. Aslında bu işlem, hadis ilim geleneğinde mevcut olan talebelerin bir hocadan yaptıkları rivayetlerin birbiriyle mukayesesinin, bir hadis kitabına ait rivayet nüshaları özelinde gerçekleştirilmesinden ibarettir. Nasıl ki, talebelerin bir hocadan rivayet ettikleri hadislerin birbiriyle mukayesesi sonucunda hem hocanın hem de talebelerin ve bu sayede rivayetlerin kontrolü yapılmışsa, günümüzde de bir kitabın farklı rivayet nüshalarının birbiriyle mukayesesi yapılarak benzer şekilde kontrol gerçekleştirilebilir. Burada, X ismini verdiğimiz hadis kitabının müellif nüshası elimizde olmasa bile, imkânlar ölçüsünde ulaşabildiğimiz farklı rivayet nüshalarından hepsinin X kitabına ait müşterek rivayetleri nüshalar arası mukayeseye konu olacaktır. Kitabın asıl nüshası elimizde mevcut olmadığına göre, rivayet nüshalarını birbirine göre sınamaktan başka şansımız yoktur. Gerçi, belli bir nüshayı diğer nüshalara nazaran daha eski olmasına, ravisinin hocayla mülâzemetine, hocadan rivayet metoduna v.s. göre asla en yakın nüsha olarak tayin etmek bazı durumlarda mümkün olsa da, bu her zaman isabetli sonuçlar vermeyebilir. Fakat, burada dikkate alınması gerekli olan husus, her bir nüshanın mutlaka birbiriyle test edilmesidir. Ancak bu şekilde her bir nüshada bulunan rivayetlerin sened ve metin açısından birbirine uygun olup olmadıkları, nüshalardan birisindeki rivayette hataya rastlanırsa bunun hangi nüsha ravisinden kaynaklandığı tespit edilebilir. X

Şema III : Belli bir hadisin X kitabına ait nüshalar arası mukayesesi.

kitabına ait elde mevcut rivayet nüshalarının müştereken naklettikleri belli bir hadisin veya hadis grubunun nüshalar arası mukayesesini basit olarak yandaki şekilde şematize edebiliriz.

Şemada görüldüğü üzere, X kitabına ait rivayet nüshalarının müştereken naklettikleri belli bir hadis, nüshalar arası mukayeseye konu olmaktadır. Bu mukayesede X kitabının elde mevcut bütün nüshalarından hadisin sened ve metin açısından kontrolü esastır. Başka bir ifadeyle, hocadan kitabının rivayet hakkını elde etmiş olan ravilere ait nüshaların her birinden

hadisin kontrolü yapılmaktadır. Bu vesile ile, sadece hadisin kontrolü değil, aynı zamanda nüsha ravilerinin de kontrolü yapılmaktadır. Gerçi, yazma hâlindeki eserler üzerinde sadece nüsha ravilerinin müdahil olmadıklarını, beşeri zafiyetlerden tuta-

lım da yazı ile ilgili teknik imkânlarla varıncaya kadar çok çeşitli etkenlerin sened ve metin farklılıklarına sebep olduğunu dikkate alırsak, böyle bir mukayesenin nüsha ravisi hakkında nihâi hükmü vermek için yeterli olacağını söyleyemeyiz. Fakat, mukayeseye konu olan ilgili hadis özelinde hangi nüsha veya nüshaların hatalı ve hangilerinin sağlam bilgiler ihtiva ettiğine dair fikir sahibi olabiliriz.

2-Dikey Boyuttaki (Hoca-Talebe İlişkisi Bağlamında) Mukayese

Yatay boyuttaki mukayese işleminde, belli bir hadisin sened ve metin olarak ana hadis kaynaklarından birinin elde mevcut rivayet nüshalarından tetkiki ve kontrolü söz konusu iken; dikey boyuttaki mukayese işleminde ise, hoca konumundaki musannif ile talebe konumundaki musannifin kitapları arasında mukayese söz konusudur. Burada, hoca-talebe ilişkisi mukayesenin mantığını teşkil etmektedir. Buna göre, talebenin hocasının kitabından tahrir ettiği hadisin veya hadislerin aslıyla (hocanın kitabındaki rivayetiyle) karşılaştırılması söz konusudur.

Talebenin hocasından tahrir ettiği rivayeti aslıyla karşılaştırmak dikey boyuttaki mukayesenin mantığını teşkil etmekle birlikte, asıl konumundaki kitabın (hocanın kitabının) veya talebenin kitabının ya da her ikisinin müellif nüshaları zamanımıza kadar ulaşmamış da olabilir. Bu durumda, dikey boyutlu mukayesenin mantığından sapmaların olup olmayacağı problem arz etmektedir. Bu takdirde, hoca-talebe ilişkisi mantığı çerçevesinde kitapların rivayet nüshalarına dayanmaktan başka şansımız yoktur.

B-Sened Mukayesesine Hazırlık Mahiyetindeki İşlemler

Sened mukayesesine hazırlık teşkil eden işlemlere geçmeden önce, mukayese işleminin merkezinde talebenin hocadan yaptığı rivayetlerin yer aldığını ve mukayeseyi gerçekleştirenin de kendimiz olduğunu hatırlatmayı uygun görmekteyiz. Dolayısıyla, mukayese işleminin her bir safhasında unutkanlık, hata ve yanılma ihtimalinin bizimle beraber olduğunun bilincinde olmakta fayda bulunmaktadır. Mukayesenin sonuçları bizi hoca-talebe ilişkisi özelinde hangi değerlendirmeleri ve yorumları yapmaya sevk ederse etsin, unutkanlık, hata ve yanılma noktasında başkalarından üstün olmadığımızı ve kendi öznelliğimizin yaptığımız işe az ya da çok yansımış olabileceğini dikkatlerden uzak tutmamalıyız.

Unutkanlık, hata ve yanılmaya ihtimal vermemek ve kendi öznelliğimizi en asgarî düzeyde tutabilmek için, mukayeseye ilişkin ön çalışmaların, hazırlık mahiyetindeki işlemlerin ve mukayese esnasında dikkate alınacak hususların büyük bir

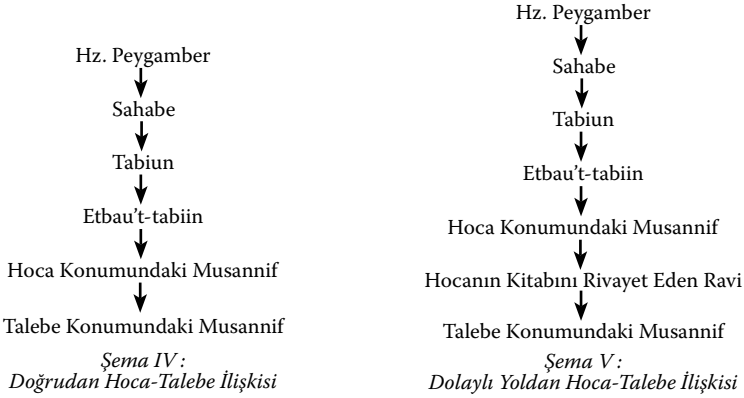

titizlikle yerine getirilmesi gerekmektedir. Zira, mukayesenin sonuçları, bu hazırlık mahiyetindeki işlemlere ve mukayese esnasında dikkate alınması gerekli hususlara göre şekilleneceği için, bizim yapacağımız yorum ve değerlendirmeler üzerinde de mukayesenin sonuçları etkin olacaktır. Titizlikle yerine getirilmeyen her bir işlemin mukayesede sapmalara yol açabileceği gayet açıktır.

Senedler arasında karşılaştırma yapabilmeyen sıhhati, musannifler arasında hoca-talebe ilişkisinin sabit olmasına bağlıdır. Musannifler arasında doğrudan hoca-talebe ilişkisi söz konusu olabileceği gibi, dolaylı olarak da bu ilişki mevzu bahis olabilir. Musannifler arasındaki hoca-talebe ilişkisinin doğrudan olması, onların muasır oldukları ve birbiriyle görüştüğü anlamına gelir. Bu ilişkinin dolaylı yoldan olması ise, musanniflerin birbiriyle muasır olmadıkları ve aradaki başka raviler vasıtasıyla hoca-talebe ilişkisinin sağlandığı anlamını taşır. Musannifler arasında doğrudan ya da dolaylı olarak hoca-talebe ilişkisinin bulunup bulunmadığına dair müphem bir noktanın kalmaması son derece önemlidir. Bunun için, öncelikle musanniflerin müştereken tahrir ettikleri rivayetlerin⁷ senedi dikkate alınmalı ve senedlerde doğrudan ya da dolaylı olarak hoca-talebe ilişkisinin mevcudiyeti kontrol edilmeli, daha sonra biyografik literatürden bu ilişkiye dair gerekli veriler toplanmalıdır. Burada, musanniflerin müştereken tahrir ettikleri rivayetlerin senedinden hoca-talebe ilişkisine dair bizim yapacağımız tespitler ile biyografik literatürden bu hususa ilişkin toplayacağımız verilerin karşılıklı kontrolü ihmal edilmemelidir. Hoca-talebe ilişkisinin sağlam bir şekilde tespiti bu karşılıklı kontrol işlemine bağlıdır. Zira aralarında hoca-talebe ilişkisi bulunmayan veya böyle bir ilişkinin mevcudiyetine dair müphem noktaların bulunduğu kişilerin kitaplarındaki müşterek rivayetlerin sened mukayesesine kalkışmak araştırmanın mantığına terstir.

Doğrudan hoca-talebe ilişkisi ile dolaylı yoldan hoca-talebe ilişkisini aşağıdaki gibi şematize etmemiz mümkündür:

-----
⁷ Musannifler tarafından müştereken tahrir edilen rivayetleri belirlemek için, dijital ortamdan ve Cd'lerden istifade edilebilir. Bazı hadis kitaplarının tahkikli baskılarında bu türden hadislerin diğer kaynaklardaki yerlerine dipnotlarda işaret edilmektedir. Bunun için, mukayeseye konu edindiğimiz musanniflerin kitaplarının tahkikli ve dipnotlarla zenginleştirilmiş baskılarının olup olmadığı kontrol edilmelidir. Bir rivayetın tahririnde hadislerin isnatlarını bir arada görme imkânı sunan ve hadisin hangi kaynaklarda geçtiğine işaret eden Etraf kitaplarından da istifade edilebilir. Bu nedenle, mukayeseye konu edindiğimiz eserler üzerine yapılmış Etraf çalışmalarının mevcudiyeti de araştırılmalıdır. Bunun yanında, çeşitli kitaplardaki hadisleri bir araya toplayıp hadislerin hangi kaynaklarda yer aldığına işaret eden derleme hadis kitaplarının da yardımına müracaat edilebilir.

Şema IV'te görüldüğü üzere, arada herhangi bir ravi olmaksızın hoca ile talebe arasında doğrudan bir ilişkisi vardır. Şema V'te ise, hocanın kitabını rivayet eden başka bir ravi⁸ vasıtasıyla hoca-talebe ilişkisi sağlanmakta olup, dolaylı bir ilişki söz konusudur. Hoca ile talebe arasında dolaylı yoldan bu ilişkiyi sağlayan vasıta konumundaki raviler duruma göre bir veya birkaç kişi olabilir.

Talebe musannifin hadisleri hocasından doğrudan mı yoksa vasıtalı olarak başka talebeleri aracılığıyla mı aldığına dair veriler önemlidir. Zira, talebe musannifin yazılı hâldeki hadisleri bütün olarak veya kısmen doğrudan hocasından tahammül etmiş olması imkân dahilinde iken, yine yazılı hâldeki hadisleri bütün olarak veya kısmen başka talebeleri aracılığıyla alması da mümkündür. Hadislerin doğrudan hocadan değil de başka talebelerden dolaylı olarak tahammül edilmiş olması durumunda üzerinde titizlikle durulması gerekli olan nokta, bu talebelerin rivayet yetkisini ellerinde bulundurup bulundurmadıklarıdır. Muhtemeldir ki, bir musannifin hadisleri ihtiva eden kitabı, rivayet yetkisini elinde bulunduran şahıslar tarafından edaya konu olabileceği gibi, rivayet yetkisine sahip olmayan şahıslar tarafından da nakledilmiş olabilir. Ayrıca, rivayet dönemlerinin ilim elde etme yolları dikkate alındığında, rivayete konu olan hadislerin sema' veya arza dayanmaksızın sadece yazılı malzemedan nakledilmiş olması da muhtemeldir. Bundan dolayı, hoca-talebe ilişkisi bağlamında yapılacak olan sened mukayesesine başlamadan

-----
⁸ Dolaylı hoca-talebe ilişkisinin kendisi vasıtasıyla sağlandığı aradaki ravinin, ille de hocanın kitabını rivayet eden nüsha ravisi olması gerekmez. Aradaki bu ravi, hocanın kitabından tahrirde bulunan başka bir musannif de olabilir. Dolayısıyla, hadisi hocadan tahammül etmesi bakımından talebe ve kendisinden sonraki şahsa eda etmesi bakımından da hoca konumunda bulunan bu musannif ravinin –eğer günümüze ulaşmışsa- kitabındaki rivayetler de mukayese işlemine dahil edilecektir. Bu durumda, üçlü bir mukayese işlemi söz konusu olacaktır.

önce, musannifler arasındaki hoca-talebe ilişkisinin doğrudan mı yoksa dolaylı mı olduğu, dolaylı ise talebe durumundaki musannifin hocasının kitabını rivayet yetkisine sahip olup olmadığı, hadislerin sema' veya arza dayanmaksızın sadece yazılı malzemeden alınıp alınmadığı iyi tetkik edilmelidir. Bu hususlardan her birine ilişkin elde edilecek bilgi ve bulgular, mukayese işlemi neticesinde ulaşılabilecek sonuçların sıhhatini belirleyecektir.

Mukayese işlemine başlamadan önce, senedler açısından araştırmaya konu olan musanniflerin biyografik bilgilerine dair rical literatüründen çok hassas okumalar yapıp duruma göre notlar tutmak gerekir. En başta not edilmesi gerekli olan biyografik bilgiler musanniflerin tam isim ve künyeleri, doğum ve ölüm tarihleri, hoca ve talebeleri, cerh-ta'dil imamlarının görüşleri olmak üzere dört ana başlıkta toplanabilir.⁹ Senedlerde farklı bir isim veya künye ile zikredilmiş olabileceği ihtimaline binaen, musanniflerin –özellikle de hocanın- tam isim ve künyelerinin titizlikle not edilmesine ilâveten, onlar hakkında kullanılan sadece cerh-tadil lafızlarının değil, aynı zamanda bu lafızlara dair müfesser bilgilerin de kaydedilmesi son derece önem arz etmektedir. Hoca-talebe ilişkisi bağlamında hadis tahammül ve edasında bulunan musanniflerin cerh ve tadiline ilişkin müfesser bilgilerin, mukayese işleminin tıkandığı veya senedler arası farklılıkların problem arz ettiği durumların izahına katkı sağlaması pekâlâ mümkündür.

Rical literatüründe musanniflerin biyografik bilgileri aktarılırken, tasnif etmiş oldukları veya telif ettikleri eserlere dair bilgiler mevcutsa, bunların da mutlaka dikkate alınması gerekir. Zira, musanniflerin biyografilerine ve kitaplarına ilişkin nakledilen detay türünden bir bilgi dahi, sened mukayesesinin ileriki aşamalarında ve bu aşamalardan tıkandığımız herhangi bir noktada önümüzü açabilir. Diğer ilim dallarında olduğu gibi, hadis musannefatının da tarihî, kültürel ve sosyolojik şartların bir gereği olarak ortaya çıktığını dikkate alacak olursak, özelde sened mukayesesine konu teşkil eden hadis kitabının, genelde ise musannifin diğer kitaplarının tarihî serüveni asla gözardı edilemez. Kitapların tarihî serüveni hakkında bilgi edinirken tahkikli basımı mevcutsa tahkik edenin yazdığı mukaddime ve eğer varsa musannifin kendisine ait olan mukaddime mutlaka hesaba katılmalıdır. Bu bağlamda, mukayeseye konu olan kitapların tarihî serüveninin, o kitaplarda yer alan hadislerin tarihî serüveninin belli bir kısmını ve boyutunu teşkil ettiğini de belirtmeliyiz. Yani, kitapların tarihî serüveninin tespiti, belli bir zaman kesiti bağlamında onlarda yer

⁹ Bu dört ana başlık altında ifade ettiğimiz hususlardan her biri, senedlerin mukayesesi esnasında senede yer alan bütün raviler hakkında da icra edilecektir.

alan hadislerin tarihî serüveninin tespitine de katkı sağlayabilir. Zira hadislerin sened ve metin tarihi, onları ihtiva eden kitapların tarihinden bağımsız değildir.

Kitaplar konusunda dikkat çekmek istediğimiz bir diğer husus, hoca ve talebenin sadece hadis alanında tasnif ettikleri eserlerin değil, aynı zamanda tefsir, fıkıh v.s. türündeki varsa diğer eserlerinin de tarihî serüveninin tespit edilmesi gerektiğidir. Belli başlı ana hadis kaynaklarının tasnifine dair verilen bilgiler, bu kaynakların sadece hadis sahife ve cüzlerine dayalı olarak meydana getirilmediğini, aynı zamanda tefsir ve fıkıh başta olmak üzere çok çeşitli türdeki eserlerden istifade ile tasnif edildiğini ortaya koymaktadır.¹⁰ Bu durum, hoca-talebe ilişkisi bağlamında yapılacak olan mukayese işleminde, hocanın hadisle ilgili musannefatıyla birlikte, varsa eğer diğer alanlarla ilgili eserlerini de hesaba katmamız gerektiğine vurgu yapar. Zira, talebe durumundaki musannifin, eserini tasnif ederken hocasının birkaç kitabından hadisleri tahrir etmiş olması mümkündür.

Kitapların tarihî serüveniyle bağlantılı olarak, talebe musannifin hocasından yaptığı hadis tahrir metodunun belirlenmesi, mukayesenin ileriki aşamalarında sağlıklı yorumlarda bulunmak adına faydalı olacaktır. Eğer ulaşmak mümkünse, hadisin ve dolayısıyla yazma hâlindeki eserlerin tahammül veya edasında musanniflerin benimsemiş oldukları metodlara¹¹ ilişkin bilgiler, sened mukayesesinde karşılaşılan problemlerin izahına dair ipuçları sunacaktır.

Musanniflerin biyografilerine ve kitaplarına ilişkin bilgilerin dikkatle ve eleştirel olarak okunmasından sonra, talebenin hocasından tahrir ettiği rivayetlerin sened açısından aslıyla mukayesesine geçilebilir. Senedler arasında yapılacak karşılaştırma işleminin sonucunda ilgili musannifler arasındaki hoca-talebe ilişkisinin niteliği, musanniflerin rivayetlere ve rivayet işlemine ilişkin tutumlarının değeri v.s. hakkında sağlıklı yorumlarda bulunabilmek, talebenin hocasından tahammül ettiği

-----
¹⁰ Zikretmiş olduğumuz hususa Buhari güzel bir örnek teşkil etmektedir. Buhari, Sahih'inin tasnifinde başta tefsir ve filolojiye dair eserler olmak üzere çok çeşitli kaynaklardan istifade etmiştir. Buhari'nin kaynakları hakkında geniş bilgi için bkz. Sezgin, Fuad, Buhari'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar, İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul-1956, s. 3-199. Bunun yanında Buhari'nin bir tek hocadan yapmış olduğu rivayetler konusunda Abdürrezzak (ö. h. 211) güzel bir örnektir. İfade edildiğine göre, Buhari'nin Abdürrezzak'tan rivayetleri, sadece hocasının Musannef isimli kitabına dayanmamakta, aynı zamanda Abdürrezzak'ın Tefsiri ve onun tarafından rivayet edilen Hemmam b. Münebbih Sahifesine de dayanmaktadır. Bkz. Akyüz, Ali, Kaynak Tetkiki Açısından Abdürrezzak-Buhari İlişkisi, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul-1997, s.41.

¹¹ Bilindiği üzere hadis tahammül ve eda yolları sema, kıraat, icazet, münavele, mükatebe, ilam, vasiyet ve vicade olmak üzere sekiz başlık altında mütalaa edilmektedir.

rivayetlerin nispeten yeterli oranda olmasını gerektirir. Zira, sened mukayesesinin sonuçları sadece hoca-talebe ilişkisi bağlamında senedin durumunun test edilmesiyle kalmayacak, aynı zamanda musanniflerin rivayetler üzerindeki titizliklerinin de göstergesi sayılacaktır. Bundan dolayı, hoca-talebe ilişkisi dahilinde mukayese konu olan kitaplardaki senedlerin durumu ve musannifler hakkında sağlıklı değerlendirmelerde bulunabilmek, talebenin hocadan tahrir ettiği yeterli oranda rivayetin mevcut olmasına bağlıdır. Aksi takdirde, cüzî durumların bütüne şamil kılınmasıyla ve genellemelerle karşı karşıya kalırız.

C- Hoca-Talebe İlişkisi Bağlamındaki Sened Mukayesesinin Muhtemel Sonuç Ve Problemleri

Aralarında hoca-talebe ilişkisi mevcut olan musanniflerin tahammül ve eda ettikleri hadislerin sened açısından mukayesesine başlamadan önce, talebenin hocadan tahrir ettiği rivayetlerin hepsinin, hocanın günümüze kadar ulaşma şansı bulunmuş kitaplarındaki mevcudiyeti iyi tetkik edilmelidir. Talebe musannifin tahrir ettiği hadislerden çoğunluğunun hocanın günümüze ulaşan kitaplarında yer alması imkân dahilinde olmakla birlikte, az da olsa talebenin tahrir ettiği bazı hadislerle sened ve o senedle sevkedilen metin olarak hocanın kitaplarında rastlamayabiliriz. Talebe konumundaki musannif tahrir ettiği hâlde, rivayetin hocanın kitabında yer almamasının çeşitli şekillerde izahı mümkündür. Hocanın kitabının elde mevcut matbu veya yazma hâlindeki nüshalarında bazı hadislerin yer almaması, kitabın kompozite edilmesi ve metinleşme süreciyle ilgili olduğu kadar, bir eserin birçok rivayetlerinin bulunmasıyla ve klâsik eserlerin günümüze ulaşp ulaşmamasıyla da ilgilidir.

Kitapların kompozite edilmesi, tasnif edildikten sonra iki kapak arasına getirilmesiyle son bulmamakta, hoca hayatta olduğu müddetçe ve hatta kendisinden sonra da talebeleri eliyle devam ettirilmektedir. Kitabın metinleşme sürecinde bazı hadisler ya hoca tarafından ya da talebeleri tarafından kitaptan çıkarılmış¹² veya sonradan kitaba ilâve edilmiş olabilir.¹³ Bunun yanında, yazı ile ilgili teknik

¹² Ahmed b. Hanbel'in ölüm döşegindeyken Müsned'den bir hadisin çıkarılmasını oğlundan talep etmesi hepimizce malum olan bir husustur. Bkz. Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymâz (748/1347), Siyeru a'lami'n-nübelâ (thk. Şuayb el-Arnaût ve Muhammed Nuaym el-Argusûsi), Müessesetü'r-risâle, Beyrut-1413, XI, 341.

¹³ Ahmed b. Hanbel'in Müsnedi'ne gerek oğlu Abdullah tarafından gerekse ravisi Ahmed b. Ca'fer el-Katî' tarafından bazı ilâveler yapıldığı ifade edilmektedir. Bkz. Çakan, İ. Lütfi, Hadis Edebiyatı, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul-1989, 35. Ayrıca, Müsned'de otuzbin hadis olduğu, ancak Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah'ın ilâveleri ile bu sayının kırkbine

imkânlardan ve tasnif döneminin bazı şartlarından dolayı, musannef bir eser hocanın elinden çıktığı hâliyle daha sonraki dönemlere intikal etmemiş de olabilir. Bu anlamda, çeşitli nüshaları bulunmakla birlikte bir kitabın metinleşme süreci uzun zaman dilimleri boyunca devam etmektedir. Meselâ İmam Malik'in Muvatta'ının matbu hâlde olan çeşitli rivayetleri arasındaki hacim ve metin farklılıkları bunun en bâriz ve somut örneğidir.

Talebenin hocadan tahrir ettiği hadislerden bazısının hocanın kitabında yer almaması, hocanın kitabının müellif nüshası olup olmaması, müellif nüshası değilse hangi rivayet nüshası veya nüshalarının elde mevcut olduğu ile de ilgisi vardır. Klâsik bir hadis kitabının elde mevcut belli bir nüshasının bazı hadisleri ihtiva etmemesi, aynı kitabın başka bir nüshasının o hadisleri ihtiva etmediği anlamına gelmez. Aynı durumlar talebe musannifin kitabı hakkında da söz konusu edilebilir. Bunlara ilâveten, musannef eserlerin hepsi veya herhangi bir eserin bütün nüshaları zamanımıza kadar ulaşmış değildir. Kaldı ki, talebenin hocadan tahrir ettiği hadislerden bazıları, hocanın tefsir ve fıkıh gibi farklı alanlarda kaleme aldığı kitaplarına da dayanabilir. Dolayısıyla, hocanın ulaşılabilen bütün kitaplarından ve o kitapların bütün nüshalarından talebenin tahrir ettiği hadislerin taranması ve hoca kanalıyla rivayetinin sabitlenmesi gerekir. Böyle bir imkândan mahrum kaldığımızda ise, problemi geçmişin bizim için meçhul durumdaki olgu ve olaylarına havale etmekten başka çaremiz yoktur.

Burada, matbu nüshaya dayalı olarak yapılan mukayese işleminin bazı problemleri boyutlarına da işaret etmek zorundayız. Mukayese işleminde eserlerin müellif nüshalarına dayanmak idealdeki bir durum olsa da, müellif nüshasına ulaşmak bir yana, rivayet nüshalarının yazma hâlindeki asıllarına bile ulaşmak her zaman mümkün olmayabilir. Bu durumda, tenkitli olarak neşredilen matbu nüshalara dayanmaktan başka çıkar yolumuz yoktur. Tahkik edenin yazma hâlindeki nüshalara ilişkin değerlendirmeleri ve nüsha farklılıklarıyla ilgili dipnotlarda verdiği bilgiler, yapacağımız mukayese işleminde gözardı edilmemesi gereken hususlardır. Tabiidir ki, matbu nüshaya dayalı olarak yapılacak mukayese işlemi, muhakkikin verdiği bilgiler ölçüsünde değer ifade edecektir. Zîra, herhangi bir rivayet özelinde yazma nüshalardan birindeki detay türünden bir bilgi muhakkik tarafından gözardı edilmiş ve mukayeseye konu olan rivayet özelinde nüshalar arasındaki farklılıklara işaret edilmemiş olabilir. Buna göre, mukayese esnasında bizim yapacağımız

ulaştığı belirtilmektedir. Bkz. Dehlevî, Abdülazîz b. Şâh Veliyullah, Büstanü'l-muhaddisîn, (trc. Ali Osman Koçkuzu), DİB Yayınları, Ankara-1986, 70.

yorumlar, muhakkikin değerlendirmelerine dayalı olup yorumun yorumundan ibaret olacaktır. Bundan dolayı, mukayesede matbu nüshalara dayanmak, müellif nüshasına ve yazma hâlindeki rivayet nüshalarının asıllarına ulaşmanın mümkün olmadığı durumlarda en son çare olarak uygulanmalıdır.

Zikretmiş olduğumuz bu imkânlar dahilinde, hoca-talebe ilişkisi bağlamında yapılacak sened mukayesesinde kaynak, hocanın kitabı veya kitaplarıdır. Zira, talebe hadisi senedde ismi geçen hocanın kitabından tahrir etmiştir. Bu durum, istisnâlar dışında talebenin rivayetlerini hocanın rivayetleri ışığında tetkik etmeyi gerektirir. Hocanın ileri yaşlarda ihtilata maruz kalması, bunun kendisi tarafından rivayet edilen hadisler ve dolayısıyla kitabına yansımış olması istisnâ kabilinden olup, bu durumlarda talebenin tahrir ettiği hadisler hocanın rivayetleri ışığında tetkik edilemez. Çünkü, hoca ihtilata maruz kalmadan önce talebe hadisleri ondan tahrir etmiş olabilir. Böyle bir durumda hadisin senedinde veya metninde herhangi bir hatanın veya uyumsuzluğun ortaya çıkması, büyük ihtimalle talebe kaynaklı değil de hoca kaynaklı olacaktır. Gerçi, bunun tespiti, varsa eğer hocanın diğer musannif talebelerinin kitaplarından tarama yapmak suretiyle söz konusu hadisin karşılaştırılmasıyla mümkündür. Yani musannif talebelerin rivayetlerinin birbiriyle mukayesesi, hatanın hocadan kaynaklanıp kaynaklanmadığı noktasında fikir verebilir. Bu ve buna benzer durumlar istisna kabilinden olup, bunların haricinde talebenin rivayetleri hocanın rivayetleri ışığında değerlendirilecektir.

Talebe musannifin hocasından tahrir ettiği hadislerin hocasının kitabındaki veya kitaplarındaki varyantlarıyla sened açısından karşılaştırılması neticesinde başlıca üç ihtimalden bahsedilebilir: Bazı rivayetler bağlamında talebenin rivayeti hocasının rivayetine sened açısından 1-Ya birebir uygundur 2-Ya kısmen veya çoğunlukla farklılık söz konusudur 3-Ya da hiç uygun değildir. Talebenin hocasından yapmış olduğu herhangi bir rivayeti aslıyla sened açısından mukayese ettiğimizde bu üç ihtimalden biri söz konudur. Bu üç ihtimalden her birinde karşımıza çıkması muhtemel problemler ve bunlara getirilebilecek izahlar duruma göre değişiklik arzedecektir. Şimdi bu üç ihtimalden her birini ayrı başlıklar hâlinde ele alalım.

1-Rivayetlerin Sened Açısından Birebir Uygunluk Arzetmesi

Talebenin hocasından tahrir ettiği hadislerin hocanın kitabından veya kitaplarından kontrolü neticesinde, rivayetler arasında sened açısından birebir uygunluğun görülmesi, mukayeseye konu olan musannifler özelinde hadisteki isnat olgusunun en üst seviyede ve mükemmel bir şekilde işletildiğinin tescili olacaktır. Senedlerin

birebir uygunluğu, musannifler arasında doğrudan hoca-talebe ilişkisinin söz konusu olduğu durumlarda gayet doğal karşılanabilir. Fakat, dolaylı hoca-talebe ilişkisi bağlamındaki mukayese neticesinde sened uygunluğunun tescili, ilgili musannifler özelinde isnat sisteminin işler durumda olduğu anlamına gelecektir.

Uygunluğun tespitine paralel olarak yapılan değerlendirmeler, mukayeseye konu olan rivayet malzemesiyle sınırlı kalmayacak, bu malzemeyi ihtiva eden musannef kitaplara ve onların musanniflerine de şamil olacaktır. Yani, hoca-talebe ilişkisi dahilinde yapılacak olan mukayese sonucunda, senedler arasındaki uygunluğun tespiti başlıca dört kategoride değer ifade edecektir: a-Rivayetlerin senedleri b-İsnad sisteminin hayalî olmayıp işler durumdaki ilke ve prensiplere dayandığı c-Musanniflerin bu ilke ve prensipler ölçüsünde ne derece titiz mesai sarfettikleri d-Rivayetleri ihtiva eden musannef eserlerin güvenilirliği.

2-Rivayetlerin Sened Açısından Kısmen veya Çoğunlukla Farklılık Arzetmesi

Talebe musannifin hocasının bir veya birkaç kitabından tahrir ettiği rivayetlerin aslıyla mukayesesi sonucunda, bazı rivayetlerde az veya çok farklılıklara rastlamak mümkündür. Bu farklılıklar, hem senedde hem de metinde ortaya çıkabilir. Senedler arasındaki farklılıklar hoca ve talebenin hadis tahrir metoduna dayalı olabileceği gibi, hata sonucu da ortaya çıkmış olabilir. Bu durumda, rivayetler arasındaki farklılıkları, eserlerin tasnif metoduna dayalı farklılıklar ve unutkanlık, vehim, dikkatsizlik, teşâhül v.s. gibi beşerî husûsiyetlerden kaynaklanan istinsah hatalarına dayalı farklılıklar şeklinde genel olarak iki kategoride mütâlaa edebiliriz.¹⁴

Musanniflerin sened ve metin olmak üzere rivayetlerin tahririnde benimsemiş oldukları tutumlar ve eserlerinin tasnif metodu birbirinden farklı olabilir. Bu metod farklılığı, tahrir ameliyesinin neticesinde doğal olarak rivayetler arasında zâhırde farklılıkların ortaya çıkmasıyla sonuçlanacaktır. Musannef eserlerde sıkça karşılaşılabileceğimiz telif ve tahvil, rivayetlerin tahririnde benimsenen metodik tutuma ilişkin bir örnektir. Hadisin senedine ve metnine şamil bir kavram olarak telif, ravinin mana olarak aynı, fakat lafzen çeşitlilik arzeden bir hadisi farklı hocalardan tahammül edip “ احبرنا فلان و فلان و اللفظ لفلان قال ” (Fulan ile fulan bize haber verdiler. Lafız da fülana aittir. Dedi ki) gibi bir ibare ile senedleri bir araya getirmesi

-----
¹⁴ Rivayet işleminin gerçekleştiği teknik imkân ve koşulların en verimli şekilde kullanımı insan eliyle gerçekleştiği için, bunlara dayalı olarak yorumlanabilecek rivayet farklılıklarını da beşerî husûsiyetlere dayalı farklılıklar olarak değerlendirmekteyiz.

ve peşinden de hocalarından birinin lafzı üzere hadisi sevketmesidir.¹⁵ Tanımdan da anlaşılacağı üzere, telifik, musannifin hadis tahrir metoduyla ilgili bir durumdur. Söz gelimi, talebe musannif bir hadisi farklı hocalardan tahammül etmiş olabilir. Bunun sonucunda, talebe musannif, kitabında hadisi tahrir ederken senedleri birleştirmiş ve metni de hocalarından sadece birinin lafzı üzere zikretmiş olabilir. Mukayese işlemi neticesinde böyle bir durum söz konusu ise, ilgili rivayet bağlamında hocanın rivayeti ile talebenin rivayeti arasında gerçekten farklılıkların bulunduğu zehabına kapılmamak gerekir. Zira, bu durumda, talebe musannifin eserini tasnif ederken rivayetler özelinde dikkate aldığı metodik bir tutum söz konusudur.

İki veya daha fazla senedi olan bir hadisin değişik senedler altında tek metni zikredildiği zaman senedler arasındaki boşluk anlamına gelen tahvilde¹⁶ de metodik bir durum söz konusudur. Bir hadisin iki veya daha fazla senedini ayrı ayrı zikretmektense, senedleri birleştirerek hadisi tahrir etmek musanniflerin tercih ettiği bir usuldür. Tahvile diğer musanniflerin eserlerinde de rastlanmakla birlikte, kitabında bu usulü sıklıkla kullanan İmam Müslim olmuştur. Müslim, Sahih'inde senedlerin değiştiği noktalara ح harfi koymak suretiyle ilgili yerde tahvil olduğuna işaret etmek istemiştir.¹⁷ Telifikte olduğu gibi, tahvil durumunda da talebe iki veya daha çok hocasından tahrir ettiği bir hadisi, ayrı ayrı senedlerle serdetmektense, senedleri birleştirip ravilerin değiştiği noktalara ح v.b. harflerle işarette bulunmuş olabilir. Mukayese esnasında ise, söz konusu hadisin hocanın kitabındaki senedi ile talebenin kitabındaki senedi aynı görünümde olmayacaktır. Bu durumda, aceleci bir tavırla rivayetler arasında farklılıkların bulunduğu hükmetmemek gerekir. Zira, burada da hadisin tahrir metoduna ilişkin bir durum mevcuttur.

Telifik ve tahvile ilâveten, musanniflerin rivayetin keyfiyet ve adabına ilişkin olarak benimsemiş oldukları tutumlardan birisi de hadislerin senedindeki ravilerin isim, künye ve nesepleriyle ilgilidir. Bilindiği üzere, senedlerde raviler isimleriyle zikredildiği gibi, künye veya nesepleriyle ya da hepsiyle birlikte zikredilmiştir. Hoca-talebe ilişkisine bağlamında senedler arasında mukayese yaparken bu durumun farkında olmak ve biyografik eserlerden ravilerin isim, künye ve neseplerini iyi zabtetmek önem arz etmektedir. Çünkü, hoca konumundaki musannifin seneddeki

-----
¹⁵ Ahmed Naim, Sahih-i Buhari Muhtasari ve Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi (Mukaddime), DİB Yayınları, Ankara-1982, I, 474.

¹⁶ Ahmed Naim, I, 472-473; Koçyiğit, Talat, Hadis İstılahları, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara-1985, 117.

¹⁷ Çakan, 60-61.

herhangi bir raviyi ismiyle zikretmesi, buna mukabil talebe musannifin aynı raviyi künye veya nesebiyle zikretmesi pekâlâ mümkündür. Ya da bunun aksine, hocanın raviyi künye veya nesebiyle ve talebenin de ismiyle zikretmesi mümkündür. Musanniflerin raviyi isim, künye veya nesebinden biriyle ya da hepsiyle birlikte zikretmesi, zamana ve mekâna göre değişkenlik arzeden bir durumdur. Ravi herhangi bir zaman diliminde veya herhangi bir bölgede isim, künye veya nesebinden biriyle meşhur olmuş olabilir. Musannifler de raviyi kendi zamanlarındaki veya kendi bölgelerindeki meşhur olan isim, künye veya nesebinden biriyle ya da hepsiyle birlikte zikretmiş olabilirler. Ayrıca, rivayet keyfiyetine ilişkin olarak tahvil metodunu kitabında uygulayan talebe konumundaki musannif, senedlerin değiştiği noktalardan yukarıya (Sahabiye) doğru olan kısımda, yani senedlerin kendisinde birleştiği müşterek raviden sahabiye kadar olan kısımda bizim mukayeseye konu edindiğimiz hocasının değil de, bir başka hocasının isim, künye veya nesebinden birini veya hepsini zikretmesine ilişkin rivayet tarzını tercih etmiş de olabilir. Yani, ravilerden birinin sadece isim, künye veya nesebini ya da hepsini birlikte zikretme noktasında hocalar arasında farklılık olabilir. Talebe musannif de tahvil durumunda senedlerin değiştiği noktalardan yukarıdaki kısımda, mukayeseye konu etmediğimiz bir başka hocasının isnat tarzından yana tercihte bulunmuş olabilir. Bu durumda, söz konusu ravi bağlamında, mukayeseye konu olan hocanın kitabındaki sened ile talebenin kitabındaki sened arasında farklılıkların olduğu zannına kapılmak olağan bir durumdur. Hatalı bir yorumda bulunmamak ve peşin fikirle hoca ile talebenin rivayeti arasında farklılık olduğuna hükmetmemek için, biyografik eserlerden söz konusu ravinin isim, künye ve nesebinin titizlikle tahkik edilmesi gerekir.

Musanniflerin hadis tahririndeki metodik tutumlarının yol açtığı senedler arasındaki farklılıkları, gerçekte değil de sadece zâhirde farklılıklar olarak nitelendirebiliriz. Metodik tutumdan kaynaklanan şekli değişiklikler, senedin yapısında orijinden sapmaya ve bozulmaya yol açacak değildir. Senedler arasında farklılık bulunduğu zannına sevkedecek olan rivayet keyfiyetine ilişkin metodik tutumları çoğaltmak mümkün olmakla birlikte, biz sınırlı hacimdeki makale çerçevesinde bu kadarıyla yetinmeyi uygun görüyoruz.

Talebenin hocasından tahrir ettiği rivayetin kaynağı ile gerçekte farklı düşmesinin asıl sebebi, beşeri husûsiyetlere dayalı istinsah hatalarıdır. Bazı rivayetlerde ortaya çıkan idrac, ziyade, noksan, takdim-te'hir, tashif ve tahrif türünden hataların temelinde, tasnif dönemlerindeki yazının durumu ve Arapça kelime ve isimlerin çok

farklı okumalara¹⁸ açık olması da yatmaktadır. Yazı ve yazı ile ilgili teknik imkânların kullanımı insan eliyle gerçekleştiğine göre, yapılması muhtemel istinsah hataları en temelde beşerî husûsiyetlere dayanmaktadır. İstinsah hataları, mukayeseye konu olan söz konusu rivayet özelinde senedin orijinden sapmasına ve bozulmasına sebep olabilecek niteliktedir. Burada “söz konusu rivayet özelinde” kaydını düşmüş olmamız, seneddeki bozulmanın sadece o rivayet bağlamında geçerli olabileceğine vurgu yapmak içindir. Sadece bir veya birkaç rivayetten hareketle, hoca-talebe ilişkisi bağlamındaki bütün rivayetler hakkında kesin konuşamayacağımız gibi, yorumda bulunmamız dahi uygun değildir.

İstinsah hatalarını, senedlerde ortaya çıkması muhtemel şekillerine göre genel olarak şöylece maddeleştirebiliriz:

a-Benzer görünümdeki isim, künye veya neseblerin ya da bunlarda yer alan benzer görünümlü harflerin birbirine karıştırılması.

b-Benzer sesli isim, künye veya neseblerin ya da bunlarda yer alan benzer sesli harflerin birbirine karıştırılması.

c-İsim, künye veya neseblerde ya da harflerde takdim-tehirin vuku bulması.

d-Ravi isimlerinin baba ve dede isimleriyle birlikte uzunca isim tamlamalarından oluştuğu dikkate alındığında, yazı ve yazı malzemesiyle ilgili teknik imkânlardan dolayı senedlerde ravi isimlerinin muhtasar olarak zikredilmesi olgusuna binaen isimlerin yanlış şekilde bölünmesi.

e-Ravi isimlerinde harf veya kelimelerin atlanması ya da ilâve edilmesi.

f-Şekil veya ses (harf veya okunuş) açısından birbirine benzer ravi isimlerinin peşpeşe geldiği durumlarda, göz yanılmasından dolayı ravilerden birinin atlanması ya da vehme kapılmaktan dolayı benzer şekilde ravi isminin ilâve edilmesi.

g-Nazil isnatın söz konusu olduğu durumlarda senedin uzunluğundan dolayı kelime açısından başlangıcı veya sonu birbirine benzer satırların peşpeşe gelmesi durumunda satır atlanması. Özellikle, uzunca senede sahip olan rivayetlerde başı veya sonu birbirine benzer satırların peşpeşe gelmesi durumunda, rivayeti tahrir ederken göz yanılmasından dolayı satırlardan birinin atlanması nadir de olsa ihtimal dahilindedir.

Burada zikretmiş olduğumuz istinsah hatalarının listesini uzatmak mümkündür.

-----
¹⁸ İsim, künye ve nesebleri yazılış ve okunuş yönünden aynı, fakat şahıs açısından farklı olan ravileri birbirinden ayırmayı konu edinen el-Muttefik ve'l-muferik hadis ilminin alt disiplinlerinden biridir. Ravi isim, künye ve neseblerinden birbirine benzer ve hatta aynı olanların karıştırılmaması için klâsik hadis usulü kitaplarında da bu konuya dair bablar açıldığını görmekteyiz. Geniş bilgi için bkz. Râmehurmuzi, 279-293; Hakim en-Neşaburi (405/1014), Ebu Abdullah Muhammed b. Abdullah, Ma'rifetü ulumi'l-hadis (thk. Es-Seyyid Mu'zam Huseyn), el-Mek-tebetü'l-alemiyye, Beyrut-Trs, 221-238.

Mukayese esnasında senedler arası karşılaşılabileceğimiz farklılıklara dair bir fikir vermesi açısından biz bu kadarıyla yetiniyoruz.

Hoca-talebe ilişkisi bağlamında bazı rivayetler arası kısmî veya daha ileri düzeydeki farklılıklar, musanniflerden ve onların kitaplarının rivayet hakkına sahip olan nüsha ravilerinden kaynaklanabileceği gibi, bu kitapları imlâ eden şahıslardan da kaynaklanabilir. Hem hocanın kitaplarının hem de talebenin kitabının farklı rivayet nüshaları bulunduğunu dikkate aldığımızda, istinsah hatalarına dayalı farklılıkların öncelikle mukayeseye kaynaklık eden kitapların rivayet nüshaları özelinde tahkiki ve değerlendirilmesi gerekir. Bunun için, hoca veya talebenin kitabının nüshalarından birinde hatalı veya yanlış olarak nakledilen bir rivayetin, diğer nüshalarda doğru olarak nakledilmiş olabileceğine binaen, kitapların rivayet nüshalarını birbiri ile karşılaştırıp farklılığın hangi nüshadan ileri geldiğini tespit etmemiz gerekecektir. Nihai tahlilde, bu da kesin bir karara ulaşmak için yeterli olmayabilir. Çünkü, nüshaların çoğunluğunun sahih bir rivayet şekli üzerinde birleşmesi mümkün olabileceği gibi, çeşitli nedenlerle hatalı bir rivayet şekli üzerinde birleşmesi de mümkündür. Nüshaların birbiri ile karşılaştırılması neticesinde, hata niteliğindeki farklılığın hangi nüshadan veya nüshalardan kaynakladığına kuvvetle kanaat getirilebilirse, bu durumda, hatalı rivayetin sorumluluğu nüsha sahibi raviye ait olabileceği gibi, daha sonradan nüshayı imla eden şahıslara da ait olabilir.

Rivayetler arasında hataya dayalı farklılıkların ortaya çıktığı durumlarda sahih olanı tahkik için, mukayesenin sadece söz konusu hoca ve talebenin kitapları ve onların rivayet nüshaları ile sınırlı tutulmaması, aynı hadisin başka musannef eserlerden de kontrol edilmesi gerekmektedir. Ayrıca, tespit edilebildiği takdirde ilelü'l-hadis literatüründen de ilgili rivayet bağlamında gerekli tetkik işlemi yapılmalıdır. Böylece, hoca ve talebenin kitaplarına ait rivayet nüshalarının çoğunluğunun hatalı bir rivayet şekli üzerinde birleşip birleşmediklerinin de tetkiki gerçekleştirilmiş olacaktır.

Tebliğde hatadan korunmuş olmak sadece peygamberlere mahsustur. Sika da olsalar peygamberlerin dışındaki bütün insanlar hata ile malüldür. Nasıl ki, ravinin gafil olup vehme kapılması, unutulması, yanılması ve ihtilata maruz kalıp telkin kabul etmesi ihtimal dahilinde ise, aynı durumlar musannifler için de söz konusudur. Tasnif dönemi ve daha sonraki devirlerin ilim elde etme yolları, imkân ve koşulları da hesaba katılacak olursa, talebenin hocadan tahric ettiği bazı rivayetler arasındaki kısmî veya daha ileri düzeydeki farklılıkların doğal olduğu söylenebilir. Bu farklılıklar talebenin hocadan tahric ettiği bütün rivayetlere şamil olmadıkça,

durumu sürecin doğallığı içerisinde değerlendirmek gerekir. Bütün şartlar ve koşullar mükemmelen mevcut olsa dahi, insan unsurunun olduğu her yer ve zamanda hata ihtimalinin olacağı mutlaka hesaba katılmalıdır. Bunu dikkate aldığımızda, bazı rivayetler arasındaki kısmî veya daha ileri düzeydeki farklılıkların onları nakleden raviler, musannifler ve onların kitapları, hatta rivayet nüshaları ve onların ravileri hakkında ciddi bir nakisa teşkil etmeyeceğini belirtmek zorundayız.

3-Rivayetlerin Sened Açısından Birbirine Uygun Düşmemesi

Hoca-talebe ilişkisi bağlamında yapılan mukayese sonucunda karşılaşılabileceğimiz üçüncü bir ihtimal, talebenin hocasından tahrir ettiği rivayetin çok az bir olasılıkla aslına hiçbir şekilde uygun düşmemesidir. Bu şekilde bir uyumsuzluk görüldüğünde, ilgili rivayet bağlamında talebenin hocasından yaptığı tahririn sağlam temeller üzerine oturup oturmadığı ve hoca ile talebe arasındaki ilişkinin nitelik açısından sıhhati konusunda değerlendirme yapmakta aceleci davranmamak isabetli olacaktır.

Talebenin hocasından yaptığı rivayetin aslına uygun düşmemesi, öncelikle mukayeseye ilişkin ön çalışmaları ve mukayese esnasında dikkat edilmesi gerekli hususları büyük bir titizlikle yerine getirip getirmediğimizi sorgulamamıza bizleri sevk etmelidir. Daha önceden de belirttiğimiz üzere, bu hususa sadece rivayetler arası uyumsuzluğun görüldüğü durumlarda değil, mukayesenin her bir safhasında dikkat edilmelidir. Zira, hoca ile talebenin hadis rivayeti açısından kimlik ve kişiliğinin tespitine, aralarındaki hoca-talebe ilişkisinin keyfiyetine, kitaplarına ve kitapların nüshalarına dair mukayeseye başlamadan önceki ön çalışmaların ve mukayese esnasındaki işlemlerin titizlikle yerine getirilmemesi, mukayesenin amacından sapmasını, isabetli olmayan yorum ve değerlendirmeleri doğuracaktır.

Talebenin hocasından tahrir ettiği bir hadisin sened açısından aslına uygun düşmemesi, daha önce de belirttiğimiz üzere, hocanın bir kaç kitabının olabileceğini ve ilgili rivayetin hocanın başka bir kitabından tahrir edilmiş olabileceğini hesaba katmamızı gerektirir. Burada, talebenin hocasından tahrir ettiği rivayetin hocasının hangi kitabına dayandığı ve rivayetin kendisinden tahrir edilmesi muhtemel olan kitabın zamanımıza kadar ulaşmış ulaşmadığı önem arz etmektedir.

Farzedelim ki, talebenin hocadan tahrir ettiği rivayetin sened açısından aslına hiç bir şekilde uygun düşmediği görülmektedir. Bu durumda, hocanın hadisle veya İslamî ilimlerin diğer alanlarıyla ilgili başka musannefatının bulunup bulunmadığı-

nın tetkiki önemlidir. Eğer, hocanın mukayeseye konu edindiğimiz eserinin dışında başka musannefatı varsa, ilgili rivayetin o kitaplardan da tahkiki yapılmalıdır. Çünkü, çeşitli gerekçelere binaen hocanın ilgili rivayeti kendisine ulaşan farklı bir senedle bir başka kitabında serdetmiş olması ve talebenin de o rivayeti hocanın mukayeseye dahil etmediğimiz söz konusu başka kitabından tahrir etmiş olması imkân dahilindedir. Böyle bir durumda, talebenin rivayetin dayandığı aslın, yani ilgili rivayet bağlamında talebenin kitabına hocanın hangi kitabının kaynaklık ettiğinin hassas olarak tayini önemlidir. Asl'a ilişkin yanlış bir karar, mukayese neticesinde rivayetler arası uyumsuzluk olduğu şeklinde yanlış bir sonuca da sebep olabilir.¹⁹

Uyumsuzluk durumlarında, talebenin tahrir ettiği rivayetlerin hocanın kitaplarından aslını tayin etmeye ilâveten, yorum ve değerlendirmede dikkate almamız gerekli başka bir husus, hocanın bütün kitaplarının zamanımıza kadar ulaşmış olmasıdır. Tasnif döneminden matbaanın icadına ve hatta matbaanın ilim ve kültür hayatının vazgeçilmezlerinden oluşuna kadar, bir kitabın sadece bir veya bir kaç nüshasının mevcut olduğu hepimizce malumdur. Zamanımızda bir kitabın yüzlerce ve hatta binlerce baskısının yapılmasına karşılık, matbaanın icadından önce yazma hâlindeki bir eserin kopyaları, el ile çoğaltmaya dayalı olduğu için, oldukça sınırlı sayıda idi. Kaldı ki, tasnif dönemi ve hemen sonrasında yazıyla ve yazılı malzemeyi muhafazayla ilgili imkân ve koşulları dikkate alındığında, bu sayının son derece mahdut olması kaçınılmazdır. Tasnif dönemlerinde bir eserin mahdut sayıda kopya veya nüshasının bulunması bir tarafa, çoğu eser yazılı malzemenin muhafazasına ilişkin koşullar gereği zamanımıza kadar ulaşma şansını bulamamıştır. Fihristlerdeki ve biyografik kitaplardaki bilgiler dikkate alındığında, bir musannife veya müellife ait çeşitli kitap isimlerinden bahsedildiği hâlde, bu kitapların hepsinin zamanımıza ulaşmadığı görülür. Mukayese sonucunda hoca ile talebenin rivayeti arasında uyumsuzluk görülürse, talebenin tahririnin hocanın zamanımıza kadar ulaşma şansı bulamamış başka bir kitabına dayanmış olabileceğini de hesaba katmalıyız.

Dikkatle ve titizlikle yaptığımız araştırmalar sonucunda, hocanın sadece tek kitabı olduğuna ve mukayesenin de bununla sınırlı olduğuna karar verebiliriz. Bu durumda, uyumsuzluğun nüsha farkından ileri gelip gelmediği de sorgulanmalıdır. Yani, daha önce de belirttiğimiz üzere, hocanın kitabının iki veya daha fazla

-----
¹⁹ Talebenin kitabına hocanın hangi kitabının kaynaklık etmiş olabileceğinin hassas ölçülerle tayinin, kısmi uyumsuzluk ihtimalinin mevzu bahis olduğu durumlarda da dikkate alınması gerektiğini belirtmeliyiz.

rivayet nüshası olabilir. Hoca-talebe ilişkisinin aradaki başka ravilerle sağlandığı durumlarda, talebenin hocanın kitabının hatalı durumdaki rivayet nüshalarının birinden hadisi tahrir etmiş olması mümkündür. O zaman, ulaşabiliyorsak eğer, hocanın kitabının diğer rivayet nüshaları da mukayesede dikkate alınmalıdır. Diğer rivayet nüshalarını mukayesede dikkate almadığımızda veya böyle bir olanaktan mahrum olduğumuzda, talebenin hocadan rivayetinin aslına uygun düşmemesine dair yapacağımız yorum ve değerlendirmeler, sadece ilgili rivayet nüshası, nüsha ravisi ve nüshayı imla edenlerle sınırlı olacaktır.

Sonuç

Bu kısa çalışmada, hoca-talebe ilişkisi bağlamında rivayetlerin sened açısından mukayeselerini, mukayeseye ilişkin karışımıza çıkması muhtemel problemleri ve bu problemlere getirilebilecek muhtemel yorum ve değerlendirmeleri ele almaya çalıştık. Mukayese işlemi elbette sadece sened ile sınırlı tutulamaz. Mukayese ister yatay boyutlu (nüshalar arası) olsun isterse dikey boyutlu (hoca-talebe ilişkisi bağlamında) olsun, metin olgusunu da bu işleme dahil edebiliriz. O zaman, teorik çerçevesini sunmaya çalıştığımız sened ile ilgili problemlere ilâveten, metinle ilgili çok çeşitli problemlerle de karşılaşmamız mümkündür.

Talebe musannifin hocasının kitabından tahrir ettiği hadisin sened ve metin olarak deforme olmaması, talebenin rivayetinin aslına uygunluğu idealdeki bir durum olsa da, beşerî zaafiyetlerden, tasnif dönemlerinin yazıyla ve yazılı malzemenin muhafazasıyla ilgili koşullarından dolayı realite her zaman ideal olanın lehine işlemeyebilir. Bu hususlar dikkate alındığında, hadis rivayeti açısından ideal olan ile reelin bazen birbirine uygun düşmemesi, genel anlamda rivayet sisteminin yapısı ve işleyişi bakımından bir olumsuzluk olarak değerlendirilmemelidir. Kaldı ki, hoca-talebe ilişkisi bağlamında rivayetler arasında yapılacak mukayese işleminin sonuçları, sadece ilgili musannifler ve onların kitapları özelinde değer ifade edecektir. Belli şahısların eserleri arasında yapılacak olan hususî mukayese işleminin sonuçlarını, bütün bir rivayet sistemine teşmil etmek asla isabetli bir tavır olmayacaktır.

Klâsik kaynaklarımızın telif ve tasnifinin masabaşı işlemlerden ibaret olmadığı ve hoca-talebe ilişkisinin bu eserlerin tasnifinin temelinde yer aldığı hepimizce malumdur. Temelde yer alan hoca-talebe ilişkisini göz ardı ederek, klâsik kaynakların ve onlardaki rivayet malzemesinin değerlendirilmesinde genellemeci bir yaklaşım sergilemek ilim geleneğimize pek de uygun bir tavır değildir. Kaynaklara ve onlardaki rivayet malzemesine yaklaşımımız, ilim elde etme geleneğimize uygun

olarak rivayet sisteminin gerektirdiği ölçüler dahilinde ve hoca-talebe ilişkisi bağlamında diyalektik nitelikte olmalıdır. Yani, hoca-talebe ve bunların eserleri olmak üzere parçalar arası ilişkiler dikkate alınmaksızın, bütün bir rivayet sistemi ve isnat olgusu hakkında konuşmak, yorum ve değerlendirmelerde bulunmak genellemelerle sonuçlanacaktır.

Çok çeşitli şahıslar arasındaki hoca-talebe ilişkisinden hareketle musannef eserlerin ve onlarda yer alan rivayetlerin mukayesesinden elde edilen sonuçlar, duruma göre farklılık arz edecektir. Bu demektir ki, mukayese esnasında karşılaşılabilecek problemler ve mukayesenin sonuçları bağlamsal nitelikte olup farklı şahıslar arasındaki hoca-talebe ilişkisine, bu ilişkinin durumuna ve bunlara ait musannef eserlerin çeşitliliğine göre değişiklik gösterecektir. Dolayısıyla, hoca-talebe ilişkisi dahilinde rivayetlerin mukayesesine ilişkin standardize olmuş problemler yumağından, yorum ve değerlendirmelerden bahsetmek mümkün değildir. Yapılması gereken, her hoca ve talebe ilişkisini ayrı bir birim olarak ele almak ve her bir birimin problemlerini kendi iç mantığına, hoca-talebe ilişkisinin niteliğine, bu ilişkinin işleyişine v.s. göre değerlendirip, ilgili şahıslar, onların eserleri ve bu eserlerde yer alan rivayetler özelinde hususî sonuçlara ulaşmaktır. Belli şahıslar ve onların eserleri özelinde rivayet işlemi ve isnat olgusuna dair elde edilen hususî sonuçların, bütün bir rivayet sistemine ve isnat olgusuna teşmili gibi bir hataya asla düşülmemelidir. Bütün bir rivayet sisteminin ve isnat olgusunun kökeni, gelişimi, ne şekilde ve nasıl tekemmül ettiği veya ettirildiği gibi sorunlar, rivayet sisteminin ve isnat olgusunun çok geniş kapsamlı olarak her bir hoca-talebe ilişkisi bağlamında eksiksiz çözümlenmesi yapıldıktan sonra daha sağlıklı cevaplar bulacaktır.

Hadisler dinin kaynaklarından biri olmakla birlikte, İslam kültür mirasının en önemli köşe taşlarından biridir. Mirasımıza en iyi şekilde sahip çıkmanın, onun hakkında sağlıklı ve isabetli bilgilere sahip olup, spekülatif değerlendirmelerden uzak yorumlarda bulunmanın bir yolu da mukayeseli çalışmalar yapmaktır. Muahdislerin rivayet dönemlerinde hoca-talebe ilişkisi bağlamında yapmış oldukları muaraza işlemi, aynı bağlamdaki mukayeseli çalışmalar sayesinde zamanımızda canlılık kazanacaktır.